

Վճռաշապուհի գահակալութեան տարուայ վերջերին:

Հայոց գրերի գիւտը իրաւացիօրէն ղենելով 393-ին, պէտք է արձանագրել, որ այն հնանում է 12 տարով, ուստի հայոց գրերի գիւտի 1600-ամեակը պէտք էր նշել որպէս դարակազմիկ իրադարձութիւն արդէն 1993 թուականին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1 Կորիւն, Վարք Մեսրոպայ վարդապետի, տե՛ս - Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա (Ե դար), էջ 257:
- 2 Տե՛ս Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, Երեւան, 1981, էջ 330:
- 3 Անդ, էջ 94-103:
- 4 Անդ, էջ 85:
- 5 Անդ:
- 6 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գիրք Գ, գլ. Ծ, - Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ (Ե դար), էջ 2074-2075:
- 7 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, դրուագ Ա, գլ. Թ, - Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 2211
- 8 Անդ:
- 9 Անդ, գլ. Ժ, էջ 2212:
- 10 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գիրք Գ, գլ. Ծ, - Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 2075:

- 11 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց..., դրուագ Ա, գլ. Թ, - Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 2211:
- 12 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գիրք Գ, գլ. ԾԵ, - Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 2084
- 13 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց..., դրուագ Ա, գլ. ԺԱ, - Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 2216: Ղազար Փարպեցին իր հերթին թիրիմացութիւն է թոյլ տալիս՝ յայտարարելով, որ Վճռաշապուհի մահից յետոյ մահանում է պարսից Ծապուհ թագաւորը, եւ հայերը նրան յաջորդած Վճռաշապուհին խնդրում են Հայաստանում կրկին գահ բարձրացնել Խոսրով Գ-ին (դրուագ Ա, գլ. ԺԲ): Սակայն Վճռաշապուհը մահացել է 399 թուին եւ ժամանակագրական առումով ոչ մի կերպ չէր կարող յաջորդել Վճռաշապուհին:
- 14 Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 73-74:
- 15 Անդ, էջ 74:
- 16 Մովսէս Խորենացի, գիրք Գ, գլ. ԾԲ
- 17 Յ. Մանանդեան, Բնական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հտ. Բ, մասն Ա, Երեւան, 1957, էջ 245:
- 18 Սամուէլի քահանայի Անեցոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 68:
- 19 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, գիրք Գ, գլ. ԿԷ, - Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 2110

ՀՈՄԱՆԻԾՆԵՐԻ ԶԵՌԱԳԻՐ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Նազիկ Յովհաննիսեան

«Միջնադարեան Հայաստանի բառարանագրական յուշարձանները» երկհատոր աշխատութեան էջերում Հ. Ամալեանը հաւաստում է, որ այդ շրջանում գրուած, թարգմանուած, ամենատարբեր գիտութիւններին վերաբերող աշխատութիւններում, այլեւայլ ստեղծագործութիւններում հանդիպող անհասկանալի բառերի մեկնութիւններն ու բացատրութիւնները սկզբնապէս կցուել են բնագրերին: Հետագայում ստեղծուել են բացատրական, ուղղագրական, թարգմանական, մասնագիտական բառարաններ, որոնք, սակայն, ինչպէս վկայում է հեղինակը, փոքրածաւալ են եղել, չեն արտացոլել լեզուի բառային ամբողջ կազմը: Այդուհանդերձ դրանք անչափ կարեւոր են եղել գիտութեանը անհասկանալի բառերին նպաստելու առումներով: Այդ է վկայում նաեւ հէնց քննուող ձեռագիր բառարանների վերնագիրը՝ «Հանդէս բանաստեղծաց փառանքաւոր ստորագրի նորավարժիցն զանունաբար սակս», ասել է՝ օգտագործելով միջնադարեան ձեռագիր բառարանների բացատրութիւնները՝ նորավարժների՝ դեռակիրթների, համբակների, աշակերտների խօսքը կատարելագործելու, բառապաշարը հարստացնելու ձեռնարկ: Բառարանի գործնական բնույթով են պայմանաւորուած եւ բառարաններում առկայ հետեւեալ ծանօթութիւններն ու յղումները. «եթէ պիտոյ իրցէ», «եթէ պիտոյ իցէ դնի եւս», «եթէ պիտոյ իցէ տես», «եթէ յարմար իցէ բանին. տոյ իցէ տես...», «վասն շինութեան Աստուգիր եւս...», «վասն ծուլութեան», «վասն որոնեծոյ», «վասն ծուլութեան» եւ այլն լոյ», «վասն հպարտութեան» եւ այլն (տե՛ս Մաշտոցի անուան Մատենագրարանի

թիւ 566, 3110, 5995, 6762 ձեռագիր բառարանները):

«Հանդէս բանաստեղծաց...»-ը, ըստ Հ. Ամալեանի, հնագոյն բառարաններից է՝ վկայուած XII դարից: Նրա հաւաստմամբ՝ «բառարանի նախագաղափար օրինակը չի պահպանուել, գրութեան ստոյգ ժամանակը, տեղը եւ հեղինակը անյայտ են»¹:

Հարկ է նշել, որ XII-XVIII դդ. վկայուած ձեռագիր այս բառարանները Մատենագրարանի ձեռագրացուցակներով² 66-ն են՝ ըստ դարերի հետեւեալ բաշխումով՝

- XII-XIII դդ. - մէկ՝ թիւ 5596.
- XIII դդ. - մէկ՝ թիւ 4612.
- XIV դդ. - եօթ՝ թիւ 530, 1654, 2371, 3937, 4149, 5919, 8198³
- XV դդ. - չորս՝ թիւ 266, 2335, 5925, 7117.
- XVI դդ. - եօթ՝ թիւ 532, 538, 2372, 3197, 5126, 7250, 8106.
- XVII դդ. - երեսունինը⁴
- XVIII դդ. - եօթ՝ թիւ 566⁵, 843, 3110, 3450, 6762, 9166, 9992:

Բառարանի ամբողջական վերնագրի մասին խօսելիս Հ. Ամալեանը նշում է, որ «բառ է գեղջուկը» արտայայտութիւնն աւելացուել է հետագայում «...վերնագրի վերջից»⁶, աւելի ստոյգ՝ XIV դարում: Թերեւս, հարկ է յաւելել, որ XII-XVI դդ. վկայուած ձեռագիր բառարաններն ունեն հետեւեալ վերնագրերը (նոյն վերնագրի տարբերութիւնները տրւում են ա, բ, ... համարակալումով)

1. Հանդէսք բանաստեղծաց փաղանուննաբար ստորոգիլ նորավարժիցն. ձեռագիր թիւ 4149, 8106.

2. Հանդէս բանաստեղծաց փաղանուննաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս. ձեռագիր թիւ 266, 532, 538, 3197, 3937, 5596, 7250, 8198(I).

2. ա. Հանդէսք ... ձեռագիր թիւ 4612.

3. Հանդէս բանաստեղծաց փաղանուննաբար ստորոգիլ սակս նորավարժիցն բառ է գեղջուկ. ձեռագիր թիւ 530, 5126.

4. Հանդէս բանաստեղծաց փաղանուննաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս բառ է գեղջուկ. ձեռագիր թիւ 1654, 2371, 2372, 7117.

4. ա. ... բառ գեղջուկ. ձեռագիր թիւ 2335, 5919.

4. բ. ... բառեր գեղջուկք. ձեռագիր թիւ 5925.

5. Բառք նորավարժ. ձեռագիր թիւ 8198(II):

Հետաքրքիր է, որ միեւնոյն վերնագրով կան բառերի ե՛լ կոպիտ այբբենական, ե՛լ ոչ այբբենական դասաւորութեամբ ձեռագրեր, ինչպէս՝ թիւ 530 եւ թիւ 5126 ձեռագրերը 3-րդ վերնագրով, թիւ 2335 եւ թիւ 5919-ը՝ 4.ա. վերնագրով:

XVII դարում գերակշռում են 4-րդ վերնագրով ձեռագիր բառարանները. այս վերնագրով կան բառերի ե՛լ այբբենական (թիւ 268, 537, 2431(I), 3170, 3261), ե՛լ ոչ այբբենական (թիւ 267, 516, 536, 2330, 2331, 2370, 2381, 2431(II), 3257, 3488, 5008, 5995, 7004, 7014, 7995, 8563) դասաւորութեամբ բառարաններ⁷:

Բացի թուարկուած վերնագրերից (2. - ձեռագիր թիւ 2281, 2291(I), 6097, 6624. 3. - ձեռագիր թիւ 265, 537, 3468, 8606, 10223. 4. ա. - ձեռագիր թիւ 529, 2369, 3200) XVII դ. վկայուած բառարաններն ունեն նաեւ հետեւեալ վերնագրերը՝

1. ա. Հանդէս ... ձեռագիր թիւ 2295.

3. ա. ... նորավարժից բառ. ձեռագիր թիւ 533, 3824.

3. բ. ... բառ գեղջուկք. ձեռագիր թիւ 540.

3. գ. ... բառ գեղջուկ. ձեռագիր թիւ 545, 682:

Հանդիպում է երկու անվերնագիր ձեռագիր բառարան՝ թիւ 2019 եւ 3286 (երկուսն էլ բառերի ոչ այբբենական դասաւորութեամբ). թիւ 8533 բառարանը սկսւում է նմանութիւն յենաբառով (փաստօրէն I էջը չկայ), եւ 129ա էջում չկայ 60 յենաբառ (հոմանիշային շարքերի թիւը 71-ն է, բառերի ընդհանուր քանակը՝ 960). թիւ 2291(II) ձեռագիր բառարանին անդրադարձ արդէն եղել է:

XVIII դ. վկայուած ձեռագիր բառարաններից երկուսն ունեն «Հանդէս բանաստեղծաց փաղանուննաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս» (թիւ 843, 9992), եւ երկուսը՝ թիւ 3450-ը եւ 9166-ը, «Հանդէս բանաստեղծաց փաղանուննաբար ստորոգիլ նորավարժիցն բառ է գեղջուկ» եւ «... նորավարժիցն սակս...» վերնագրերը՝ համապատասխանաբար բառերի ոչ այբբենական եւ այբբենական դասաւորութեամբ:

Թիւ 3110 բառարանի վերնագիրն է «Հաւաքումն բառից որք նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւորք են» (էջ 75ա-112ա):

Թիւ 566 բառարանների վերնագրերն արդէն նշուել են:

Թիւ 6762 բառարանը վերնագիր չունի: Զեռագրերի համեմատութիւնից պարզուեց, որ վերջինս եւ թիւ 566-ի «Նշանաքումն նոյնանշան բառից...» վերնագրով բառարանը որոշ տարբերութիւններով նոյնն են:

Ըստ բառերի դասաւորութեան՝ բառարանները, ինչպէս արդէն նշուեց, ոչ այբբենական եւ կոպիտ այբբենական են: Առաջինները սկսւում են Պարտ յենաբառով⁸, աւարտւում Գիծ(ք) յենաբառով հո-

մանիշային շարքերով: Այդպիսին են XII-XVI դ.դ. վկայուած ձեռագիր բառարաններից 15-ը՝ թիւ 266⁹, 530, 532, 538, 1654, 2371, 2372, 3197, 3937, 4612, 5596, 5919, 7117, 7250, 8198(I):

Թիւ 2355, 4149, 5126, 5925, 8106, 8198(II) բառարանները, որոնցից ամենահինը XIV դ. վկայուած թիւ 4149-ն է, բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ են: Սկսւում են Անհաս, աւարտւում Քաջամիտ. յենաբառերով հոմանիշային շարքերով:

Երբեմն հոմանիշային շարքերը կրկնւում են, այսինքն՝ ե՛լ առանձնացւում են ըստ բառերի այբբենական դասաւորութեան, ե՛լ պահպանւում բառերի ոչ այբբենական դասաւորութեամբ բառարանների մասն: Այսպէս՝ թիւ 4149-ում Անպարհ յենաման: Այսպէս՝ թիւ 4149-ում առկայ է նաբառով հոմանիշային շարքում առկայ է Մոսկ յենաբառով հոմանիշային շարքը (էջ 353ա), ինչպէս թիւ 2371 ձեռագրում է (էջ 288ա), իսկ բառարանի 562ա էջում արդէն Մոսկ յենաբառով հոմանիշային շարքն առանձնացուած է: Թիւ 5925 բառարանում կոճոպել յենաբառով հոմանիշային շարքը ե՛լ առանձնացուած է (էջ 95բ), ե՛լ ներկայացուած Ձղջանալ յենաբառով հոմանիշային շարքում (էջ 93ա), ինչպէս թիւ 5596 ձեռագրում է (էջ 223բ)¹⁰:

Ինչպէս արդէն նշուել է, ըստ Մատենադարանի ձեռագրացուցակների՝ ամենահինը թիւ 5596 ձեռագիրն է (XII-XIII դ.դ.)՝ բաղկացած 135 հոմանիշային շարքից: Բառերի ոչ այբբենական դասաւորութեամբ ձեռագիր բառարաններում հոմանիշային շարքերի թիւը տատանւում է 128¹¹-141-ի սահմանում՝ ընդգրկելով 3-45 բառ իւրաքանչիւր շարքում (այսինքն՝ միայն բազմանդամ). բառերի ընդհանուր քանակն է 1481-1526:

Բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ, Անհաս յենաբառով բառարանների (թիւ 4149, 5925, 8106, 8198(II))

հոմանիշային շարքերի թիւն է 141-162 իւրաքանչիւրում՝ 2-58 բառ (ասել է՝ երկանդամ եւ բազմանդամ): Ապարանք յենաբառով բառարանում (թիւ 2335)՝ համապատասխանաբար 139 եւ 3-35 բառ: Աստուածազան յենաբառով բառարանում (թիւ 5126)՝ 132 եւ 3-43 բառ: Այս բառարաններում բառերի ընդհանուր քանակն է համապատասխանաբար 1541-1579, 1091, 1360:

Անհաս յենաբառով բոլոր ձեռագիր բառարաններում առկայ են հոմանիշային շարքեր, որոնք չկան բառերի ոչ այբբենական դասաւորութեամբ ձեռագիր բառարաններում. այսպէս՝ Է(Ա), ԸԱճ ձեռամբ, Ժամանակ, Ժառանգ¹², Հակաճառք¹³, Ղամբար (բառն առկայ է նաեւ Բոց յենաբառով հոմանիշային շարքում), Ուր, Որպէս, Չարչարել, Ռահ, Ռակա, Տեճչալ, Յմախ, Յուպ, Յրել, Քահանա, Քաջամիտ, Քեցել, Իխսել. ընդգծուածներն արձանագրուած են բառերի ոչ այբբենական դասաւորութեամբ ձեռագիր բառարաններում՝ համապատասխանաբար Հնազանդ, Խազմ, Բոց, Ջնջել, Քարքել/Պիտալ, Յարել/Ծարել յենաբառերով հոմանիշային շարքերում (սրանք կան բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ ձեռագիր բառարաններում): Այդպէս էլ Արեգակ, Անդոյր, Ծառալ յենաբառերով հոմանիշային շարքերն արձանագրուած են բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ միայն մէկ-երկու ձեռագիր բառարանում (թիւ 4149, 5925, 8106, 8198 (II))¹⁴ եւ միւս ձեռագիր բառարաններում նշուած են Լոյս, Ծագք, Խրոխտանալ յենաբառերով հոմանիշային շարքերում:

XVII դ. վկայուած թիւ 268¹⁵, 533, 537, 540, 545, 682, 2291(II), 2431(I), 3170, 3261, 3468, 3824, 8606, 10223 ձեռագիր բառարանները բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ են. սկսւում են Աստուածազան, աւարտւում Փոփոխել յենաբառերով հոմանիշային շարքերով

(ինչպէս արդէն նշուած թիւ 5126 ձեռագիր բառարանը): Հոմանիչային շարքերի թիւն է 132 իւրաքանչիւրում՝ 3-47 բառ. բառերի ընդհանուր քանակը՝ 1500-1622:

Բառերի ոչ այբբենական դասաւորութեամբ ձեռագիր բառարանները 27-ն են, որոնցից 5-ը՝ թիւ 536, 2295, 3286, 6097, 8533, ունեն տարբերութիւններ¹⁶: Սկսւում են Պարտ, աւարտում Գիծք) յենաբառերով հոմանիչային շարքերով: Հոմանիչային շարքերի թիւը 136-140¹⁷ է՝ ընդգրկելով 3-47 բառ. բառերի ընդհանուր քանակը՝ 1014-1573:

Բառերի ոչ այբբենական դասաւորութեամբ XVII դ. վկայուած բառարաններում կան հոմանիչային շարքեր, որոնք արձանագրուած չեն Աստուածագան յենաբառով, բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ ձեռագիր բառարաններում: Դրանք Մերձ, Միշտ, Յախտումախօս, Յարձակումն, Նահատակել, Նեմգօղ, Վրիպել, Տեսանաղ յենաբառերով հոմանիչային շարքերն են: Թէեւ Հարկ է նշել, որ դրանք առկայ են Անհաս յենաբառով XIII-XVI դդ. վկայուած ձեռագիր բառարաններում¹⁸:

XVII դ. վկայուած բառարաններից թիւ 843 եւ 9992-ը բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ են: Առաջինն անաւարտ է. ընդհատուած է 289ա էջում դատարկ բառով (հոմանիչային շարքերի թիւն է 130, բառերի ընդհանուր քանակը՝ 1437): Թիւ 9992-ը աւարտուած է Գիծ յենաբառով հոմանիչային շարքով. այս բառարանում առանձնացուած են խոշոր եւ Հաստատուն, Խազմ եւ Հակատել յենաբառերով հոմանիչային շարքերը (հոմանիչային շարքերի թիւն է 144, բառերի ընդհանուր քանակը՝ 1544):

Բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ թիւ 3450 բառարանն էլ անաւարտ է. ընդհատուած է Պոռնիկ յենաբառով հոմանիչային շարքով. (հոմանիչա-

յին շարքերի թիւն է 107, բառերի ընդհանուր քանակը՝ 1100):

Թիւ 9166 ձեռագիր բառարանը եւս բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ է. չեն առանձնացուած խոշոր եւ Հաստատուն, Զգել եւ Համոզել յենաբառերով հոմանիչային շարքերը. տրոհուած են Խազմ-ն ու Խակատել-ը. հոմանիչային շարքերի թիւն է 133, բառերի ընդհանուր քանակը՝ 1623:

Թիւ 566(II) բառարանը սկսւում է Անկերացօղ, աւարտում Քահանայ յենաբառերով հոմանիչային շարքերով. հոմանիչային շարքերի թիւն է 127, բառերի ընդհանուր քանակը՝ 1572:

XVII դ. վկայուած բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ ձեռագիր բառարանների համեմատութեամբ թիւ 566(II)-ում առկայ են Գահերէց, Մերձ¹⁹, Միշտ*, Յախտումախօս*, Նահատակել*, Նեմգօղ*, Ուրախանալ, Չնչիմ, Տեսանօղ*, Յասնուլ, Յնծալ, Իիծեալ, Քահանայ յենաբառերով հոմանիչային շարքերը: Այս բառարաններում չկան բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ ձեռագիր բառարանում արձանագրուած Զգօն, Զղջանալ, Թափեալ, Ծամել, Կաղալ, Կոճուպել, Կապերտ, Հանճար, Հասուն, Համբակ, Ծաղակեր, Ծուայտեալ, Պոռնիկ, Պարիլ, Սիգալ, Վիթխարի, Տարտողական, Իիւթ, Փոփոխել յենաբառերով հոմանիչային շարքերը: Հոմանիչային շարքերից մի քանիսի յենաբառն էլ փոխուած է, այսպէս՝ Անկերացօղ (Ամեղել-ի փոխարէն), Կատափել (Հարկանել-ի փոխարէն), Ռազմ (Խազմ), Յարել (Շարել):

Թիւ 566(I) եւ 3110, 6762 բառարանները սկսւում են Ագանիլ եւ աւարտուած համապատասխանաբար Օրիորդ, Օրհնել յենաբառերով հոմանիչային շարքերով: Բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ արդէն նշուած բառարանների համեմատութեամբ սրանցում կան նոր հոմանիչային շարքեր. այդ է վկայում նաեւ հո-

մանիչային շարքերի թիւը (թիւ 566 605, թիւ 3110 606, թիւ 6762 624): Նախորդ դարերից վկայուած ձեռագիր բառարաններում առկայ եւ այս բառարաններում արձանագրուած (պահպանուած) հոմանիչային շարքերը հիմնականում ունեն նոր յենաբառեր. այսպէս՝ Թուրմ յենաբառը փոխարինուել է Խոնաւ-ով, Զանխուլ-ը՝ Ծածուկ-ով, Արբանեակ-ը՝ Ծառայ-ով, Հատու-ն՝ Կարճ-ով, Անհաս-ը՝ Հարուստ-ով, Խաւար-ը՝ Մութ-ով; Կապարճ-ը՝ Նետ-ով, Փանաքի-ն՝ Նուաստ-ով, Ծամբու-ը՝ Յիմար-ով, Յախտումախօս-ը՝ Ծատախօս-ով, Սպանդ-ը՝ Ողջակէզ-ով, Խազմ-ը՝ Պատերազմ-ով, Լուտալ-ը՝ Պարսաւել-ով, Նուազ/ղ-ը՝ Սակաւ-ով եւ այլն: Կան տրոհուած եւ մի քանի շարքերով ներկայացուած հոմանիչային շարքեր. այսպէս՝ Անջատել յենաբառով հոմանիչային շարքը ներկայացուած է Բաժանել, Փորել, Բակտել, Բերել, Բերթել, Նմանութիւն-ը՝ Նման, Տիպ, Օրհնակ, Հայցել-ը՝ Խնդրել եւ Քննել, Ծագ-ը՝ Վախճան, Ծայր, Երգ-ը՝ Երգել, Տաղ, Բնար, Ծիրեալ-ը՝ Նիհար եւ Հիծեալ, Զայն-ը՝ Զայն եւ Զայնք զանազան կենդանեաց եւ անկենդանեաց, Սուրբ-ը՝ Մաքուր եւ Սուրբ շարքերով, Իսկ Տեմչալ, Բարքել, Պիտալ յենաբառերի փոխարէն արձանագրուած է միայն Ցանկալ-ը:

Թիւ 6762-ում պահպանուել է 20 յենաբառով մասամբ փոփոխուած հոմանիչային շարք՝ Ասել, Բոնադատել, Գութ, Եզերք, Զղջանալ, Լոյս, Խոնարհ, Ծամել, Համոզել, Հաշտ, Հաստատուն, Զայն, Պատել, Պատրասակել, Պարտ, Պարունակել, Սուկ, Սուրբ, Տարակուսել, Բետոր, եւ ձեռագրերից մի քանիսում հանդիպող Իիւթ եւ Փոխել յենաբառերով հոմանիչային շարքերը:

Թիւ 3110 եւ 6762 բառարաններում առկայ Աղեղ, Ասպարեզ, Այց առնել, Ամաչեցուցանել, Ախքատանց, Բանական, Բանդարցուցանել, Ախքատանց, Բանական, Բանդարցուցանել, Բնակարանաց տեսակք, Բառնալի, Բասկել, Բարձր, Գայթակղել, Զարմանալի, Խղճել, ըիլ, Բարձր, Գայթակղել, Զարմանալի, Խղճել, Ծառ, Կոտք, Կրպակ, Կոխել, Համա-Ծածկել, Ծառ, Կոտք, Կրպակ, Կոխել, Համա-

րել, Հետիոտն, Յատակ, Նաւալար, Որայ, Վնասել, Տափարակ, Յնցել, Օգուել յենաբառերով հոմանիչային շարքերը չկան թիւ 566 (I) բառարանում: Թիւ 566 (I) եւ 6762 ձեռագիր բառարաններում առկայ Կցորդ, Կոխ, Հեր, Հուր, Ծաղել, Յարել, Յղանալ, Մերկացուցանել, Ծաղկապել, Ծարադրեալ, Ուրախանալ, Պատիժ, Ջորի, Սարսել, Սերմն, Սերմանել, Վայրապար, Վարանել, Վարսաիրել, Վիրապ, Վիշտ, Վիճել, Վստահել, Տաղտկանալ, Տանջել, Տան մասունք, Տանակ, Տունկ, Տունել, Ցանց, Փքանալ, Օրհնակ յենաբառերով հոմանիչային շարքերը չեն արձանագրուած թիւ 3110 ձեռագիր բառարանում:

Թիւ 566 (I) եւ 3110 բառարաններում արձանագրուած Իշխանութիւն, Լսել յենաբառերով հոմանիչային շարքերը չկան թիւ 6762 ձեռագիր բառարանում:

Միայն թիւ 566(I) բառարանում են առկայ Սոնանել, Օձտել, Օձտօղ, Օղերձ, Օղի, Օրիովդ, Օրիորդ, թիւ 3110-ում՝ Երկան, Ծոխ, Ծշմարտել, Ցու, Ցուպ, Բրտնել, միայն թիւ 6762-ում Ցեխ յենաբառերով հոմանիչային շարքերը:

Այսպիսին է XII-XVIII դդ.-ից վկայուած հոմանիչների ձեռագիր բառարանների տեսակների եւ կազմութեան պատկերը:

ՃԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1 Հ. Ամալեան, Միջնադարեան Հայաստանի բառարանագրական յուշարձանները (X-XV դդ.), Երևան, 1966, էջ 124:
- 2 Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Եր., հտ. Ա, 1965, հտ. Բ, 1970:
- 3 Թիւ 8198 ձեռագրում կան բառերի ոչ այբբենաթիւ կան (էջ 54ա-59բ) եւ կոպիտ այբբենական (էջ 64ա-68ա) դասաւորութեամբ բառարաններ: Վերջինս վերագրուած է «Բառք նորավարձ». վերջինս վերագրուած է «Բառք նորավարձ». սկսում է Անհաս, աւարտում Քաջամիտ յենաբառերով հոմանիչային շարքերով: Ձեռագիր բառերով համեմատուել է բառերի այբբենական դասաւորութիւն ունեցող միւս ձեռագրերի հետ, ինչն էլ թոյլ է տալիս այն համարել «Հանդէս...»-ի բառարաններից մէկը: Այսուհետեւ թիւ 8198 ձեռագրի բառարանները կը նշուեն հետեւեալ ձեւով:

- ոչ այբբենականը՝ 8198 (I), կոպիտ այբբենականը՝ 8198 (II):
- 4 Ձեռագրահամարների աւելորդ կրկնութիւնից խուսափելու համար դրանք կը տրուեն ստորեւ հարկ է նշել միայն, որ թիւ 2291 եւ 2431 ձեռագրերում էլ առկայ է 2-ական բառարան: Թիւ 2291-ում՝ «Հանդէս բանաստեղծաց փաղանուճաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս» (էջ 316ա-325ա) եւ «Այս բառք գեղջուկք որ կարի պիտոյ է վարժասիրաց. ներխոհեմից» (էջ 344ա-347ա): Թիւ 2431 ձեռագրում՝ «Հանդէս բանաստեղծաց փաղանուճաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս բառ է գեղջուկ» նոյն վերնագրով (էջ 265բ-282ա եւ էջ 282ա-298ա)՝ բառերի ոչ այբբենական եւ կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ: Այսուհետեւ այս ձեռագրերի առաջին բառարանները կը նշուեն համապատասխանաբար 2291 (I) եւ 2431 (I), իսկ երկրորդները՝ 2291 (II) եւ 2431 (II) ձեռով:
  - 5 Այս ձեռագրում նոյնպէս 2 բառարան կայ. «Նշանաքումն նոյնանշան բառից ըստ դասաւորութեանց մերոց տառիս» (էջ 234բ-279ա) եւ «Հանդէս բանաստեղծաց փաղանուճաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս բառ է գեղջուկ» (էջ 279բ-300ա) վերնագրերով:
  - 6 Հ. Ամալեան, *ճշ. աշխ.*, էջ 124:
  - 7 Ստորեւ ներկայացուող ձեռագրերի՝ բառերի այբբենական եւ ոչ այբբենական դասաւորութեամբ բառարանները տարբերակուած են, ասել է՝ նոյն վերնագրով առանձնացուած են բառերի ոչ այբբենական դասաւորութեամբ (ինչպէս՝ 2-րդ եւ 4.ա. վերնագրերի դէպքում) եւ բառերի այբբենական դասաւորութեամբ բառարանները (ինչպէս՝ 3-րդ, 3.ա. եւ 3.գ. վերնագրերի դէպքում):
  - 8 Ընդունուած եզրերից պայմանականօրէն օգտագործուած է *յենաբառք*, քանի որ դրանք ձեռագիր բառարաններում փոփոխուած են. մի բառարանի յենաբառք կարող է մէկ այլ բառարանում յենաբառ չլինել (հմմտ. թիւ 530, 5596, 5919, 7117 բառարաններում՝ *Դատար* եւ միւս բառարաններում՝ *Տէր* յենաբառերով, թիւ 5596, 2372-ում՝ *Պատիլ* եւ թիւ 4612, 3937-ում՝ *Ծարիլ*, թիւ 4612-ում՝ *Մշտնջենատր* եւ միւս ձեռագիր բառարաններում՝ *Միշտ* յենաբառերով հոմանիշային շարքերը:
  - 9 Աստղանիշով առանձնացուածներն ունեն տարբերութիւններ. թիւ 266, 532, 538, 3197, 7250 ձեռագիր բառարաններն ասարտուած են *Արքանեակ* յենաբառով հոմանիշային շարքով. բացակայում է *Գիծք* յենաբառով հոմանիշային շարքը: Թիւ 3937-ն ասարտուած է *Բժիշկ* յենաբառով հոմանիշային շարքով. թիւ 8198 ձեռագրի մասին արդէն նշուել է: Թիւ 5925 բառարանն ասարտ-

- ուած է *Բնատրել* յենաբառով հոմանիշային շարքով (յաջորդում է *Քաջամիտ-ին*), որն էլ *Բնատրեայ* յենաբառով առկայ է նոյն բառարանի այբբենական դասաւորութեամբ բառերի շարքում: Թիւ 2335 բառարանը սկսում է *Ապարանք*, ասարտում՝ *Բնատրել* յենաբառերով հոմանիշային շարքերով. այն, ի տարբերութիւն նախորդ ձեռագրի, չի կրկնում: Թիւ 5126-ը սկսում է *Աստուածագան*, ասարտում՝ *Փոփոխել* յենաբառերով հոմանիշային շարքերով:
- 10 Այս իրողութիւնը հետաքրքիր է, քանի որ թիւ 4149 եւ 5925 բառարանները բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ են, իսկ թիւ 2731 եւ 5596-ը՝ ոչ այբբենական: Ուրեմն գրիչներից ոմանք երեւի թէ ձեռքի տակ ունեցել են 2 տիպի ձեռագիր բառարաններն էլ:
  - 11 Թիւ 7117 բառարանում չկան *Կարապետ*, *Ջայն*, *Կիրք*, *Տեսանաղ*, *Վտանգ*, *Հանդերձեայ(ք)*, *Գերունակ*, *Ամեղել*, *Եզերք*, *Ջանխուլ*, *Իրք*, *Լուտալ*, *Դուռել*, *Ծամբուշ*, *Ջգան*, *Մուրկ* յենաբառերով հոմանիշային շարքերը:
  - 12 *Ժառանկ. յետմնաց(ք)* հոմանիշային շարքն առկայ է թիւ 4149, 5925, 8198 (II) բառարաններում. թիւ 8106-ում *յետմնաց*-ն արձանագրուած է *Ժամանակ* յենաբառով հոմանիշային շարքում:
  - 13 Թիւ 5925 բառարանում *Հակաճառք. հակադարձք* հոմանիշային շարքն առկայ է նաեւ *Խազմ* յենաբառով հոմանիշային շարքում. միւսներում *Խազմ* յենաբառով հոմանիշային շարք չկայ:
  - 14 Թիւ 4149, 8106, 8198 (II) բառարաններում չկան *Ապարանք*, *Առիշեղ*, *Գիծ*, *Խոշոր*, *Հաստատուն* (առկա է թիւ 8198 (II)-ում), *Հատու*, *Սիգալ*, *Տեսանաղ*, *Փոխել* յենաբառերով հոմանիշային շարքերը. թիւ 4149-ում *Լոյս*-ը տրուած է *Արեգակ*, *Տէր*-ը՝ *Դատար*, *Լեզուագարութիւն(ք)*-ը՝ *Յիմարել* (նաեւ թիւ 8106, 8198 (II)-ում), *Ծամել*-ը՝ *Տրորել*, *Կոճուպել*-ը՝ *Ջղջանալ*, *Սպանդ*-ը՝ *Ծենճերք* յենաբառերով հոմանիշային շարքերում: Թիւ 5126 եւ 2335-ում չկան *Հակաճառք*, *Ղամբար*, թիւ 5126-ում՝ նաեւ *Տեսանաղ* յենաբառերով հոմանիշային շարքերը: Թիւ 5126-ում առանձնացուած է *Արդակ*-ը, *Հաստատուն*-ը արձանագրուած է *Խոշոր* յենաբառով հոմանիշային շարքում: Թիւ 5925 ձեռագիր բառարանում առկայ են *Ապարանք*, *Առիշեղել*, *Գիծ*, *Լոյս*, *Ծամել*, *Հաստատուն*, *Հատու*, *Սիգալ*, *Տեսանաղ* յենաբառերով հոմանիշային շարքերը:
  - 15 Աստղանիշով առանձնացուածներն ունեն տարբերութիւններ. թիւ 268-ը սկսում է *Աստուածագեաց* յենաբառով հոմանիշային շարքով, որում չկայ *աստուածագան*-ը: Թիւ 2291 (II) բառարանը սկսում է *Անկումն* եւ ասարտում *Փաղանգամայն* յենաբառերով հոմանիշային շարքերով:

- Սա այբբենական դասաւորութեամբ յենաբառերից կազմուած (բացառեալ օ, ֆ, ք տառերը. ա-ով կայ 3 հոմանիշային շարք) մէկական հոմանիշային շարքի ցանկ է, որը, ինչպէս նշուած է վերնագրում, «...կարի պիտոյ է վարժասիրաց. ներխոհեմից»: Բառացանկի հոմանիշային շարքերի թիւը 36 է, բառերի ընդհանուր քանակը՝ 514: Բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ ձեռագիր բառարանների համեմատութեամբ յենաբառերն այստեղ փոփոխուած են. ա) յենաբառ է ձեռագիր բառարանների հոմանիշային շարքում առկայ բառերից մէկը, ինչպէս՝ *Անկումն*, *Անպատկառ*, *Ընչաւետ*, *Կաթուղիկէ*, *Մեկնել*, *Ոգել*, *Պատուիրանագանց*, *Վկայութիւն*. բ) հոմանիշային շարքը տրոհուած է եւ ներկայացուած երկու-երեք հոմանիշային շարքերով. *Հոյակապ*-ը՝ *Ընչաւետ* եւ *Թաթաղուն*, *Ամեղել*-ը՝ *Ամեղել*, *Անպատկառ* եւ *Պատուիրանագանց*, *Ծագ(ք)*-ը՝ *Անկումն* եւ *Յպարտութիւն* հոմանիշային շարքերով. գ) առանձնացուած են նոր յենաբառեր՝ *Գեղգեղել*, *Դեկնուս*, *Յանգել*, *Չարաբարոյ*, *Ռահվար*, *Փաղանգամայն*, որոնցից *Ռահվար* յենաբառով հոմանիշային շարք ընդհանրապէս չկայ ձեռագիր բառարաններում: Թիւ 2431 (I) եւ 3170 բառարաններն ասարտում են համապատասխանաբար *Փանաքի* եւ *Իիւթ* յենաբառերով հոմանիշային շարքերով: Առաջինում չկան *Առաջօք*, *Ամեղել*, *Անպարհ*, *Առիշեղ*, *Ծուայտեայ* (առկայ է *Պոռնիկ*-ում), *Պահել*, *Տէր*, *Տարակուել*, *Իիւթ* յենաբառերով հոմանիշային շարքերը: Այս բառարանի հոմանիշային շարքերի թիւը 122 է, բառերի ընդհանուր քանակը՝ 1408: Թիւ 3261-ում չկայ *Վիթխարի* յենաբառով հոմանիշային շարքը:
- 16 Թիւ 536 բառարանն անասարտ է. ընդհատուած է *Ջայն* յենաբառով հոմանիշային շարքով (հողմա... էջ 166բ): Հոմանիշային շարքերի թիւը 67 է, բառերի ընդհանուր քանակը՝ 1037: Թիւ 2295 բառարանն ասարտում է *Արքանեակ* յենաբառով հոմանիշային շարքով. չկայ *Գիծ(ք)* յենաբառով հոմանիշային շարքը: Թիւ 3286-ը անվերնագիր

- է. սկսում է *Պարտ*, ասարտում *Բժիշկ* յենաբառերով հոմանիշային շարքերով, ինչպէս արդէն նշուած, XIV դ. վկայուած թիւ 3937 ձեռագիր բառարանը, սակայն, ի տարբերութիւն վերջինի, 16 հոմանիշի փոխարէն *Բժիշկ* յենաբառով հոմանիշային շարքն ընդգրկում է 42-ը: Հոմանիշային շարքերի թիւը 142 է, բառերի ընդհանուր քանակը՝ 1573: Թիւ 6097 բառարանը *Գիծ* յենաբառով հոմանիշային շարքից յետոյ ունի երկու-երեք բառով բացատրուած 16 բառայօդուած. ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար բերենք մի քանի նմոյշ՝
- Ազդեար. գօրատր.
  - ...Կաթնօգին. ըղձալի կամ ցանկալի.
  - Անշրպետ. բացատ կամ միջոց.
  - Ալէլուիա. օրհնեցէք կամ գովեցէք զՏէր.
  - Ակաղձել. դիզել.
  - ...Գուցէ. արդեօք կամ ո՞վ գիտէ.
  - ...Անդրվար. որ յալմէլայլմէ վարէ կամ տանէիտուն... (էջ 287ա):
- Թիւ 8533 բառարանին արդէն անդրադարձ եղել է:
- 17 Հոմանիշային շարքերի թուի տատանումը պայմանաւորուած է ոչ միայն դրանց առկայութեամբ եւ բացակայութեամբ, այլեւ այն հանգամանքով, որ բառարաններից մի քանիսում հոմանիշային շարքերը տրոհուած-առանձնացուած են. ինչպէս՝ թիւ 3200-ում առկայ են *Խոշոր* եւ *Հաստատուն*, *Խազմ* եւ *Հակաւտել* (նաեւ թիւ 2295-ում), *Վտանգ* եւ *Տխրութիւն*, *Դուռել*, եւ *Վերապարել*, թիւ 516-ում՝ *Բիծ* եւ *Ծրդեայ* յենաբառերով հոմանիշային շարքեր:
  - 18 Թիւ 4149, 8106, 8198 (II) բառարաններում չկան *Տեսանաղ* եւ թիւ 2335-ում՝ *Նենգօղ* յենաբառերով հոմանիշային շարքերը:
  - 19 Աստղանիշերով առանձնացուածները, ինչպէս արդէն նշուել է, չկան XVII դ. վկայուած եւ բառերի կոպիտ այբբենական դասաւորութեամբ բառարաններում: